

z uniwersytetem w Grazu badaczki Zsuzsy Barbarics-Hermanik (*The Entangled Memory of the Battle of Sziget (1566) in Early Modern Europe*, s. 479-507). Autorka kreśli sposób, w jaki kreowano legendę obrony twierdzy, którą kierował Nicholas Zrínyi. Heroiczna obrona Szigetváru i bohaterska śmierć komendanta w sam raz nadawały się do kreacji *exemplum* walki z islamem – tym bardziej, że choć Turcy twierdzę zdobyli, to jednak wskutek zgonu sułtana poniechali dalszej ofensywy. Propagandowy wymiar tej batalii można porównać do zwycięskiej obrony Chocimia w 1621 r., w czasie której zmarł hetman Jan Karol Chodkiewicz – a laury zwycięstwa zebrali królewicz Władysław Waza i jego ojciec (czego świadectwem jest do dziś warszawska kolumna Zygmunta).

Podsumowując, muszę stwierdzić, że *The Battle for Central Europe* jest cennym zbiorem studiów, zarówno wpisującym się w długą węgierską tradycję historiograficzną, jak też przydatnym dla polskich badaczy. Przychodzi żałować, że książka jest trudno dostępna w Polsce. Z tym większą przyjemnością wywiązuje się więc z miłego obowiązku podziękowania dr. Przemysławowi Gawronowi za udostępnienie mi egzemplarza tej pozycji. Umożliwiło to zapoznanie się z nią i przybliżenie jej polskiemu czytelnikowi.

(rec. Dariusz Milewski)

Stanisław Adamiak, *Deo Laudes. Historia sporu donatystycznego*, Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, Warszawa 2019, ss. 291.

Afryka rzymska od czasu ustanowienia w niej prowincji w 146 r. przed Chr. stanowiła gospodarczy filar Republiki, a w czasach cesarstwa prowincja *Africa proconsularis* kwitła i stała się spichlerzem Rzymu. Afryka północna była także bardzo silnym ośrodkiem rozwijającego się chrześcijaństwa, wydając wielu pisarzy i świętych, a w okresie prześladowań także męczenników. Wkrótce po wielkim prześladowaniu Dioklecjana w Kościele afrykańskim powstały jednak dwie grupy, których drogi się rozeszły i które odtąd rozwijały się nie tylko niezależnie, lecz wprost w opozycji wobec siebie. Podczas gdy jedna grupa wspierała Cecyliana, następcę zmarłego między 306 a 312 r. biskupa Kartaginy Menzuriusza, druga wybrała na swojego biskupa Majoryna, a po jego szybkiej śmierci Donata. Te wydarzenia dały początek schizmie i podziałowi Kościoła w Afryce na dwa wrogie obozy, cecylijanistyczny (katolicki) i donatystyczny, a podział przetrwał do podboju Afryki północnej przez Arabów.

Historię tego sporu przybliży polskiemu czytelnikowi monografia ks. Stanisława Adamiaka *Deo Laudes. Historia sporu donatystycznego*, która ukazała się nakładem Wydawnictwa Naukowego Sub Lupa. Książka wzbogaca polski wkład w badania donatyzmu i – jak można przeczytać także w prezentacji dostępnej na okładce – jest pierwszym w języku polskim całościowym ujęciem przebiegu schizmy donatystycznej. Istotnie, badacze, którzy dotychczas podejmowali to zagadnienie w języku polskim, skupiali się na jego różnych zagadnieniach szczegółowych i brak było ujęcia całościowego.

Monografia jest podzielona na kilkanaście nienumerowanych części (nie zostały one sklasyfikowane przez samego autora jako rozdziały, lecz w większości pełnią taką funkcję). Dwie pierwsze części mają charakter wstępny i w odróżnieniu od następnych mają polskie

tytuły. W krótkim *Wstępie* autor deklaruje swój zamiar przedstawienia historii sporu donatystycznego, wyjaśnia tytuł nadany książce oraz definiuje samoświadomość „donatystów” i „katolików” (obie strony nazywały siebie katolikami, odmawiając tego miana przeciwnikom). W drugim rozdziale (*Źródła*) przedstawia obszernie same źródła starożytne do poznania donatyzmu i historii sporu donatystycznego oraz omawia stan badań.

Merytoryczne przedstawienie sporu donatystycznego rozpoczyna się od rozdziału trzeciego. Autor omawia w układzie chronologiczno-rzeczowym poszczególne etapy sporu oraz najważniejsze zagadnienia z nim związane. Tytuły rozdziałów tej części monografii są sformułowane w języku łacińskim i jak będzie można stwierdzić dalej są bardzo ogólne, stanowią rodzaj haseł, wokół których skupione są rozważania związanych z nimi zagadnień. Treść poszczególnych rozdziałów staje się jednak dużo jaśniejsza już po zapoznaniu się z tytułami paragrafów.

Pierwsze dwa rozdziały przedstawiają początki sporu i prezentują oba stronnictwa: katolickie wraz z Cecylianem (*Traditio*) oraz donatystyczne skupione wokół Donata (*Altare contra altare*). W tym drugim rozdziale jest też omówione włączenie się w spór władzy świeckiej oraz relacje donatystów z innymi Kościołami lokalnymi.

W kolejnych rozdziałach zostają podjęte następujące zagadnienia: powtórny chrzest udzielany przez donatystów oraz związany z nim szerszy problem ważności sakramentów mający istotne znaczenie w sporze (*Unum baptismum*); działania władzy cesarskiej wobec donatystów postrzegane przez nich jako prześladowania (*Tempora Antichristi*); cyrkumcelioni i przemoc w sporze donatystycznym (*Revolutio*); zagadnienie relacji donatystów do arianizmu (*Consubstantialis Patri*).

Cztery dalsze rozdziały omawiają zagadnienia związane już ze stopniowym słabnięciem i wreszcie upadkiem donatyzmu. W tej części pracy omówiona została rola św. Augustyna i podziałów powstałych w samym gronie donatystów (*Augustinus*), są przeanalizowane działania wobec donatyzmu cesarza dynastii Teodozjańskiej, zwłaszcza Teodozjusza i Honoriusza (*Unio*), jest zaprezentowane stosowanie przymusu w przejściu z donatyzmu do Kościoła katolickiego (*Compelle entrare*) i wreszcie jest przedstawiony zanik struktur Kościoła donatystów pod wpływem najazdu Wandalów w okresie rządów Bizancjum oraz po podboju arabskim (*Africa capta*).

Wreszcie ostatni rozdział (*Unam sanctam*) prezentuje nawiązania do donatyzmu w nowożytnych polemikach wyznaniowych. Ten rozdział w dużej mierze podejmuje ustalenia autora z jego artykuł z 2017 r. (S. Adamiak, *Porównanie do donatystów w nowożytnych polemikach wyznaniowych*, „Warszawskie Studia Teologiczne”, 30(2017), nr 3-4, s. 108-118).

Na zakończenie autor zamieścił krótką tablicę chronologiczną, a do monografii dołączył teksty łacińskie wraz z własnym tłumaczeniem dwóch dzieł istotnych w historii sporu: *Pasji Izaaka i Maksymina* oraz *Psalmu abecadłowego przeciw Donatystom* św. Augustyna (to drugie dzieło było wcześniej opublikowane w: S. Adamiak, *Psalm abecadłowy przeciw donatystom świętego Augustyna – wprowadzenie, przekład i komentarz*, „Biblica et Patristica Thoruniensia”, 10(2017), s. 445-461). Monografia zawiera spis wykorzystanej literatury i jest zaopatrzona w ułatwiający lekturę i wyszukiwanie indeks osobowy oraz indeks autorów współczesnych.

Trudno w jednej monografii omówić w sposób wyczerpujący zasadnicze etapy i problemy tak złożonego zagadnienia, jakim jest spór donatystyczny, lecz należy uznać, że autor wiąże się z powyższym zamiarem w sposób bardzo dobry. Na ile pozwala na to zwięzłość

opracowania, monografia przedstawia obraz możliwie wyczerpujący i wieloaspektowy, podejmuje najważniejsze zagadnienia związane ze sporem i stawia istotne pytania, które mogą inspirować do dalszych badań. Autor zrealizował podjęty cel badawczy, wprowadzając przy tym do obiegu naukowego dzieło ciekawe i wartościowe. Monografia ma też z pewnością istotne walory edukacyjne, jest napisana językiem komunikatywnym, nie stroniącym od porównań i aktualizacji, które przybliżają współczesnemu czytelnikowi sytuację w świecie antycznym.

(rec. ks. Tomasz Skibiński)

Agnieszka Teterycz-Puzio, *Polscy krzyżowcy. Fascynująca historia wypraw Polaków do Ziemi Świętej*, Poznań 2017, ss. 368.

W pracy pt. *Polscy krzyżowcy* Agnieszka Teterycz-Puzio postanowiła „zebrać informacje o pielgrzymach i uczestnikach wypraw krzyżowych do Ziemi Świętej w okresie średniowiecza, wyruszających z ziem polskich” (s. 7) – chronologicznie docierając do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki, który odwiedził Jerozolimę w 1583 roku, i obejmując naukowymi poszukiwaniami również Śląsk i Pomorze Zachodnie. Koncepcja tej książki wpisuje się w nurt badań koncentrujący się na konkretnych postaciach i dążący do identyfikacji możliwie największej liczby uczestników pielgrzymek i krucjat, aby stworzyć coś na kształt portretu zbiorowego – tego typu badania podjęli na przykład Jonathan Riley-Smith¹ czy Alan V. Murray². Recenzowana książka składa się ze wstępu (s. 5-15), trzech rozdziałów (pierwszy: s. 19-114, drugi: s. 114-183, trzeci: s. 187-302), zakończenia (s. 299-302), przypisów (s. 303-342) oraz bibliografii (s. 347-366).

We wstępie Autorka prezentuje koncepcję książki, jej strukturę, oraz przedstawia źródła, które mogą być wykorzystywane do badań nad polskimi pielgrzymami i krzyżowcami. Jest to jednak wprowadzenie dalece niepełne: Autorka pisze, że „dość liczne są też wspomnienia z wypraw krzyżowych i opisy przebiegu kolejnych krucjat” (s. 9), a mimo to odsyła czytelnika tylko do anonimowej kroniki *Gesta Francorum*³ – jedyne go tekstu powstałego w związku z pierwszą krucjatą, który został wydany w języku polskim. Trudno zrozumieć zredukowanie niezwykle rozległej literatury historiograficznej dotyczącej przebiegu krucjat do jednego utworu⁴. Autorka wyjaśnia, że do badań nad pielgrzymkami mogą służyć obok opisów Ziemi Świętej i relacji napisanych przez pielgrzymów również testamenty, zgody na odbycie pielgrzymki wydawane przez Stolicę Apostolską, rachunki i umowy związane z organizacją podróży oraz różne typy zabytków materialnych. Do tego zestawienia warto

¹ J. Riley-Smith, *The First Crusaders 1095-1131*, Cambridge 1997.

² A. V. Murray, *The Crusader Kingdom of Jerusalem. A Dynastic History 1099-1125*, Oxford 2000.

³ A. Teterycz-Puzio, *Polscy krzyżowcy. Fascynująca historia wypraw Polaków do Ziemi Świętej*, Poznań 2017, s. 9, przyp. 5.

⁴ Wystarczyłoby krótkie choćby odwołanie do podsumowania piśmiennictwa dotyczącego pierwszej krucjaty w dostępnej po polsku pracy: J. Harris, *Druga krucjata. Rozszerzanie granic chrześcijaństwa*, Poznań 2013, w szczególności s. 49-73.